

Az anyanyelv édessége és végtelensége

Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat – három évtizeddel később

Nyelv és lélek egyik varázslatos Kosztolányi-esszéjének címét írtam Sütő-újraolvasásom élére. Ez a ritkábban emlegetett, szépséges eszmefuttatás abból indul ki, hogy fölösleges az a nyelv, mely csak a megértést és a megértetést szolgálja. Az egyszerű és lecupasztott közlés senkit nem elégít ki. A „szavaink Nagyfejedelemségébe” csábító Sütő Andráshoz hasonlóan Kosztolányi is úgy érzi, „anyanyelvünk mind a száznegyvenezer szavára vágyakozunk, melyet akár tudunk, akár nem, bármikor kitalálhatunk az ösztönünknel fogva, anyanyelvünknek e korlátlan lehetőségére és bűvös szellemi légkörére van szükségünk, mely levegő gyanánt vesz körül bennünket, él és éltet”.¹ Talán nem véletlen, Kosztolányi is, Sütő is Arany Jánost csodálta, mindketten a szavakban rejlő többértelműségben, az árnyalatok bőségében gyönyörködtek. Ahogy véges nyelvi elemből végtelen számú változat állítható elő. Ahogy a nyelv a hétköznapokban és a nagy író tollán egyaránt „a múlt őstelevényébe” nyúlik le, s „szellemi csodaként” hat ránk.

Pedig kényes esztétikák már jó ideje pólusokon látják XX. századi irodalmunk két klasszikusát. Relativizálás és nyelv iránti kétely az egyik oldalon, szilárd tájékozódási pontok, értéktudat és már-már archaikusnak tetsző hit a nyelv, a szavak mindenhatóságában a másikon. Az újabb irodalmunkat tárgyaló irodalomtörténet Sütő Andrásnak szánt bekezdése is a tradíció őrzését emeli ki „szemben az újraalkotás követelményével”.² Ám az újraalkotásnak többféle módzata lehetséges. Közülük utólag egyik-másik előnyösebb helyzetbe kerül, s másféle útbejárásokat elhomályosít. Ma sokan úgy látják, Kosztolányitól egyenes út vezet a klasszikus modernség utáni, sőt a posztmodern követő fejleményekhez. Móra Ferenc és Tamási Áron bővületében Sütő mintha a modernség, sőt a klasszikus történeti realizmus előttihez is visszakanyarodna. Hogy ez a szembeállítás roppant kétséges, a két író nyelvszemléletének vizsgálatával is könnyen belátható. Miközben aligha vitatható, hogy nyelvi-poétikai magatartásukban lényeges különbségek is fölfedezhetők.

„A múlt sohase vész el teljesen. Megmarad a szó mélyén...” – mondja Kosztolányi *A szavak és sorsukban*.³ Múltat őriznek a szavak Sütő András felfogásában is. Nélkülük a személyiség szuverenitásáról, az ember szabadságáról sem beszélhetünk. (Csak zárójelben utalnék arra a régi vitára, mely szerint külön létezne szabadságközpontú és nemzetközpontú irodalom. Mintha nem ugyanannak az éremnek a két oldaláról volna szó.) Kosztolányi – Humboldtól minden bizonnyal nem függetlenül formálódó – szemléletében a nyelv egy kollektívum emlékezetét, „közös ihletét” testesíti meg, „minden szellemi kincsünk feltétele”.⁴ Szavak, árnyalatok, időponttól és összefüggéstől meghatározott változatok jelentik az örökölt ha-

gyományt, melyben a közösségi emlékezet birtokosai lehetünk. „Nyelvéből kiesve létének céljából is kiesik az ember” – hangzik az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* elbeszélőjének megállapítása, s a lét itt nyilvánvalóan az egyetemes létezésre építve vonatkozik, mint a nemzeti lét szabadságára és kötöttségeire. A *Jegyzetek hőmezőn és porban* sok emlékezetes lapja közül az egyik a szoltárfordító Molnár Albertet idézi. Sokan elhallgattak már a gyermekkori orgonazúgás óta, „Molnár Albert még mindig énekelte a századokat”. „Valamikori önmagunk hangjai a *Psalterium Hungaricum*ból, Nagy Nyomorúságok esztendeiből: törd meg, Uram, azoknak fogait, kik ellenünk tusakodnak; kiknek szájából mint rókalyukból, büdösen jönnek elé a tisztának és illatosnak mondott szavak; torkukból mint koporsóból hengerednek elé; nézd, Uram, e nyitott szájakat! Öklendeznek, agyarkodnak, iszonyatos, sivó oroslánok; láttukon csontjaink helyükből mozdulnak, szívünk viaszként megolvad, beleink üszkösödő sebek; felzabálnak bennünket, Uram, tömik velünk a bendőjüket, velünk és gyermekeink gyermekeivel; rendezd úgy valamiképpen, akadjunk torkukon; és ha kiköptek, vegyél a te szárnyadnak árnyékába... [...] Hol késik, Uram, a bosszúállásod?”⁵ A fohászkozó „valamikori önmaga hangjában” évtizedekkel későbbi énjének „dallamára”, fájdalmas alapélményére ismer. A mai olvasó pedig azon töprenghet, hogy a diktatúra szabadsághiányában és hazugságaiban született mű vajon miért oly időszerű azoknak, akik a korlátlan szabadság világában élnek ugyan, de e határtalanságot többnyire mások, kevesek ámitásaiban és ármánykodásaiban tapasztalják meg. A hetvenes évek levegőtlen, perspektívátlan világában Sütő András is elgondolkodott azon, hogy talán jobb volna felejteni, nyelvet, kultúrát, hagyományt félretenni: „az ember pusztul, mert nem felejt. A feledékenyek megmaradnak, de füstre tehetik az életüket.” Vajon nem ugyanezek a dilemmák fogalmazódtak meg Kosztolányi *Lenni vagy nem lenni* című nagy esszéjében,⁶ mely a szerzőre jellemző módon paradoxont bont ki. Az esszé novellisztikus első részének Széchenyije előbb az önfeladás, lemondás, beilleszkedés lehetőségét villantja föl, majd hirtelen váltással a kitartásra és megőrzésre buzdít. Egyfelől kegyetlen igazságot fogalmaz meg: „Új kor következett el, a nemzetköziség dzsesszbend-kora. Hanyatlóban a nyelv világa.” Valóban, miért is az egész: „Semmi értelme annak, hogy fiainknak és azok fiainak átadjuk nyelvünket, mint valami örökletes nyavalyát.” Az esszé Széchenyije azonban mindezt tréfának szánja csupán. A hamleti „lenni vagy nem lenni” alternatíváját gondolja tovább az esszéíró. A „nem lenni” kételyeinek jelzése után mégis a „lenni” („kétféle vívó nyugatinak és keletinek” lenni) követelményét fogalmazza meg. „Aki Rolls-Royce-ról és kéjlapokról álmodozik, az távozzék innen. Aki csak a *mester* címre tart igényt, s nem arra, hogy egy nép tanítómestere legyen, annak itt nincs helye. Akiben nem szunnyad egy szikra a széchenyis építők hitéből, apostoliságából, az sem való ide. Azt a lelket és nyelvet, melyet rövid időre örökbe kaptunk, új szellemmel fényezve, csorbíthatatlanul át kell adnunk utódainknak. Ez a küldetésünk...”

E küldetés vállalásának krónikája az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Szerzője úgy véli, az anyanyelv a nemzeti lét megőrzésének legutolsó menedéke, magatartás és szemlélet. (Hogy a nyelvváltás a világszemlélet kicserélését is jelentheti,

az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* szerzőjének észak-amerikai magyarok között szerzett tapasztalata.) Ezért kell az unokának továbbadni. Súlyos teher, mivel egyszerre kell kötni és eloldani. Mert aki múltba, nyelvbe, hagyományba zárkózik, ugyanolyan gyorsan széthull, mint aki minden kötöttségtől eloldja magát. Elvész az is, aki a múltból már semmit nem lát. A *Nagyenyedi fügevirágból* olvassuk: „Havasi emberek megfigyelése, miszerint a viharban eltévedettek akkor kerülnek végveszélybe, ha már hátrafelé sem tájékozódhatnak, mert lábuk nyomát a hó befújta.”⁷ A helyzet Németh László-i, mondhatnánk tragikus. Ebben az állapotban könnyen arcunkra fagyhat (Németh szavaival) „a homo ludensi mosoly”. „Égő házban tündérkirálynő sem fészülködik; égszakadásban szünetel a lepkefogás, boldog időknél önfeladt játéka.”⁸ A posztumusz *Létvégi hajrában* kötet újabb pusztakamarási tünődése nemcsak az emberiség nyelveinek nagy családjába tartozó magyar nyelv veszélyeztetettségéről számol be, az emelkedettségbe és áhítatba a játszó ember mosolya vegyül, a szerző jó érzéssel emlékezik a hajdani „szógyűjtő barangolás” örömeire és kacagásaira, bánatára és aggodalmaira. Ebben a 2006-ban született esszében ez áll: „Fennmaradtunk? Beszélhetünk! Arról is többek közt, hogy az írás öntörvényűsége abszolút-e vagy fájdalmasan viszonylagos? Hisz kötöttségek rabjaként vívja szabadságharcát.” Sütő itt Kosztolányira jellemző paradoxonnal érzékelteti, hogy milyen képtelen és veszedelmes dolog szétválasztani, egymással kijátszani, ami összetartozik.

A *Lélek és nyelv* című Kosztolányi-cikk – sok más írás mellett – a jelentő és a jelentett eltávolodásának, eltávolításának a csodáit írja le. Milyen fontos minden nyelvben a szó alakja, s a hangalakok közötti zenei kapcsolat? A hangzás hangulata hogyan tolakszik a tárgy vagy fogalom elé?⁹ A szavak efféle ízeletése, a furcsa hangzásokra való rácsodálkozás az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* nyelvi kalandozásainak is jellemzője. Ám a szavak – miként az elbeszélő Illyés *Újévi ablak* című verse kapcsán fejtegeti – mindig többet engednek látni a világból. A szó birtokbavétel, „sebkötés”, „védőoltás”, melegíti a „nyelvinségben szenvedőket”. Joggal idézi Görömbei András 1986-os monográfiájában Sütő Andrást: „a világot – legyen az törött cserép is – csak úgy veheti birtokába, ha először megnevezte”.¹⁰ Ebben a felfogásban tehát a szó, a nyelv megnevez, föltár, eligazít. Még a pólusok között átütő szikra, a metafora is a széthulló világ „aranyabroncsa”¹¹ lehet. A világ – minden bonyolultsága és minden kiszámíthatatlansága ellenére – értelmezhető.

Megnevezés, megnevezhetőség, értelmezhető világ – talán éppen ezek a kulcsszavak világítják meg a nagy előddel szemben is vállalt külön utat. Kosztolányi végül egy földeríthetetlenül relatív, értelmezhetetlen világra bukkant, melyben összefüggések, ok-okozati kapcsolatok hiányoznak. Különösen a kései nyelvi és szemléleti redukció idején talán őt is megkísértette az utóbbi évtizedekben oly sokat idézett Wittgenstein-mondattal: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” A másodmodernség nagy rácsodálkozása volt mindez az instabilitás lételményére, a biztosnak hitt tájékozódási pontok eltűnésére. Ezért értelmezték – mint Kosztolányi tette – a világot a nyelvjátékok egymást kizáró kölcsönhatásaként. Az egyik nyelvjáték szabályai kihúzzák a másik alól a talajt, s a nyelvet legjobban ismerő is arra jön rá, hogy sohasem lehet igazán bir-

tokában a nyelvi kifejezés lehetőségeinek. A nyelv mindenhatósága és semmisége nehezen szárazható szét. Fél századdal később Sütő András nemzedéke mintha Wittgenstein mesterrel is perlekedne. A lírikus kortársak munkáiban is megfigyelhető szópoétika mögött természetesen nem a ráolvasás szándéka lappang. „A némaságra motyogott átkos-imádságos igék is a Hallgatás ellen üvöltöttek a Szólás érdekében” (*Engedjétek bozzám jönni a szavakat*). A hetvenes évek Sütő-prózájában így érlelődik a következő évtized nagy drámájának, az *Advent a Hargitánnak* a gondolati anyaga. A drámai helyzetre az író érzékenysége is drámai erővel rezonál. Beszélni arról, amiről alig lehet. Amiről mégiscsak, hátha... Nehezen kerülhető meg a gondolat: ami a század első felében még szabadító fölismerés, nem válik-e később mechanikussá, kiüresedetté, az irodalom kényelmi szempontjainak ideológiájává. Megnevezni persze egyre nehezebb. Megszólítani azonban lehet. Sütő András pedig korának fojtogató szabadsághiányában kapaszkodik nyelvbe, szülőföldbe, álomba – ahol még szabad, lehet.

Ezért a buzgalom, hogy a nagyapa László unokáját „anyanyelvébe beöltöztesse”. A nagyszülők „ügyszólván Nagy Sándor-i” nevelésben részesítik Lacikát, csupa Arisztotelész forgolódik a gyermek körül. „Miként bánjon László saját cseperedő szavaival anélkül, hogy valaha is a másokéival elbánná – ez minden gondjuk; álmukban sem ugat föl a Nagy Sándor-i becsvágy. A szelíd megértés apostolaként minden jel szerint ők tanították William Blake urat is arra, hogy az emberek épp emberi különbségeikben lehetnek egyenlők. És csakis az egyenlőségükben jut szóhoz a természetes különbözőségük.” A Nagypán, az „örökmécses” Nagyanyn és a dédszülőkön („két pár kormos gyertyatartó”) az örökség felelőssége: „a szavaké tehát, melyekkel a kettős születés jegyében Lászlót másodjára s véglegesen a világra segítjük”. Ennek a második születésnek a tétje – Kosztolányi is beszél erről –, hogy a világmindenségről alkotott kép melyik nyelv felől formálódik. Hiszen a különböző nyelvek közismerten másféle módon szeletelik föl a világot. Rousseau *Émile* című nevelési regényének emlegetése is arra utal, hogy nem pusztán egy nyelvvédő esszét olvasunk, hanem egy nagy múltú regény (al)műfaj XX. századi metamorfózisának is tanúi lehetünk.

A nevelődési regényről alapvető tanulmányt író Mihail Bahtyin¹² a fejlődésregény egyik típusaként a didaktikus-pedagógiai regényt tekinti, melynek „alapja egy meghatározott, szűkebben vagy tágabban felfogott pedagógiai eszme. Itt az ábrázolás tárgya a szó szoros értelmében vett nevelés pedagógiai folyamata”. Sütő András azonban ennek a regényformának csupán a kereteit tartja meg, az eredendő pedagógiai eszme és didaktika játékosságban oldódik föl. A nevelt talán észre sem veszi, hogy a nevelők jóvoltából a világ tapasztalatok folyamatosan bővülő gyűjteményeként jelenik meg. Am a világ így sem kész adottság számára. Mentalitása, érzelmi gazdagodása nyilvánvalóan nem független a körülötte mozgó világtól. Igaz, ez az aspektus inkább a nevelők, különösen a nagyapa/elbeszélő oldalán körvonalazódik. Ez pedig azért lehetséges, mert a műben a szerző fejlődése, nevelődése is benne van. Az elbeszélő ezzel összefüggő reflexiói egyre hangsúlyosabbak. Az ő életében tartópillérek változtak és változnak, s a nagy történelmi mozgások előterében a családtörténet mozaikjai kerülnek éles megvilágításba. A gyermek keletkező egézet lát, miközben az elbeszélő a maga meg-

ismerő folyamatait is megmutatja a természettől, a családtól az életkorokig és a történelmi időig. Bahtyin hivatkozik Goethe-re, aki iszonyodott az olyan szavaktól, amelyek mögött semmiféle vizuális tapasztalat nincs; számára az elvont fogalmak is látható formában jelentek meg. Sütő András prózájában hasonlóképpen. Már csak ezért sem érzékelhető a pedagógiai és még sok másféle eszme csontváza. Hasonló és hasonlított káprázatos oszcillációjában az élet (megint csak Goethe emlegette) zöld fája lombosodik. Írni persze tárgyiasan, redukáltan és lecsupaszítottan is lehet, ám ahhoz alkat és tehetség másféle természete szükséges. Arisztotelész ily módon nemcsak Nagy Sándor nevelőjeként, hanem a „metaforázás” elméleti atyjaként is minta. Ezért idézi az elbeszélő – egyetértően – a görög filozófus megállapításait: „Mindenek felett nagy dolog metaforázónak lenni; mert egyedül ez az, amit mástól átvenni nem lehet; a tehetség legbiztosabb jele; mivel találóan metaforázni annyi, mint a hasonlót meglátni.” S a filozófiában úgyszintén: „Megismerni a hasonlót még az egymástól távol állókban is: az éles látású ember tulajdonsága.” Amit a retorikai mesterség atyja kívánatosnak látott, Sütő prózájában maradéktalanul megvalósult. A szemléletesség titka a hasonlítottat eleven tevékenység hasonlatába átültető metafora. A kifejezés szellemessége Lacika gyors és könnyű tanításának is feltétele. Harminc év távolából is érvényesek Farkas Árpád szavai. A *Perzsákról* írja ugyan, de a hómézőre és porba írt jegyzetekre is illőn: „Szárnyaló, mint a líra, öblös, mint egy poéma, mély, mint a bölcselő költemények, pontos, mint a jól értelmező próza, fordulatokban, izgalmakban gazdag, akár egy bűnügyi történet, feszültséget drámaként teremtő s optimista is, akár a hősköltemény. Míves mondatai finoman, lábujjhegyen lépegetnek sivatagi alvó oroszlánok közt, s anélkül, hogy bömbölésre ébresztenék őket, minden léptükkel homokban hagyják határozott körmeik nyomát...”¹³

Ha elfogadjuk, hogy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* a nevelődési regény valamiféle kései változata, akkor rögtön hozzá kell tennünk, hogy az emlékek valójában a szerző fejlődését is megmutatják. G. Kiss Valéria vette észre a második rész szempontváltását.¹⁴ A saját gyermekkorába visszatekintő elbeszélő nézőpont és beszédhelyzet váltása (harmadikból első személybe fordulása) a mű konfessionális jellegével áll összhangban. A „vallomások alanyi jelenlét” (Kulcsár Szabó Ernő) szinte minden műfajt a konfesszió sodrásába integrál, s ezért emelkedhet műfajok fölé. Ezt a poétikai jelenséget egyébként a Sütő-irodalom rendre megállapítja. Alexa Károly a nevelési irat, a krónika és emlékbeszéd, példázat, fejedelmi „tükröz” keveredését látta, Bertha Zoltán a nevelési regény, lirizált ismeretelméleti, nyelvpszichológiai és filozófiai traktátus, nyelvvédő irat, élettanúsítás, krónikás parainezis, regényesített intelem, pedagógiai-bölcséleti nagyesszé jellemzőit fedezte föl.¹⁵ Esszé és regény minden bizonnyal azért ötvöződhet, mert mindkettőnek ugyanaz az anyaga. A folyamatot mutatják, s nem a megérkezést. Utóbbiról már csak azért sem lehet szó, mert a nyelvvel és a nyelvben megörökített múlttal való ismerkedés végére sohasem lehet pontot tenni. Sütő András – Kosztolányihoz hasonlóan – „a nyelv végtelen működőképességét” tapasztalja. S azt is Kosztolányival mondhatná: hogy anyanyelve magyar, és magyarul beszél, gondolkodik és ír, élete legnagyobb eseménye, „melyhez nincs fogható”.¹⁶ ❧

J E G Y Z E T E K

- 1 Kosztolányi Dezső: Az anyanyelv édessége és végtelensége. In *Nyelv és lélek*. Bp., 1971, 224.
- 2 Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története, 1945–1991* Bp., 1993, 91.
- 3 Kosztolányi Dezső: A szavak és sorsuk. In *Nyelv és lélek*. Bp., 1971, 304.
- 4 Kosztolányi nyelvszemléletének gyökereit tárgyalja Szegegy-Maszák Mihály: Kosztolányi nyelv-
szemlélete. In *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. Szerk. Kulcsár Szabó Ernő – Szegegy-Maszák
Mihály. Bp., 1998, 259–271.
- 5 Sütő András: *Engedjétek hozzám jönni a szavakat*. Jegyzetek hőmezőn és porban. Bukarest, 1977,
1 5 4 .
- 6 Kosztolányi Dezső: Lenni vagy nem lenni. In *Esszépanoráma*, II. Szerk. Kenyeres Zoltán. Bp.,
1978, 445–461.
- 7 Sütő András: Nagyenyedi fügevírág. In *Az Idő markában*. Bp., 1984, 22.
- 8 Sütő András: Édes Néném, ne hagyj el! Pusztakamarási tűnődés anyanyelvünkről. In *Létező baj-
rában*. Debrecen, 2006, 136.
- 9 Kosztolányi Dezső: Lélek és nyelv. In *Nyelv és lélek*. Bp., 1971, 111.
- 10 Görömbei András: *Sütő András*. Bp., 1986, 198.
- 11 Szabad-e a nyelvből kultuszt csinálni? Beszélgetés Mezei Andrással. In *Sárkány alszik veled*. Be-
szélgetések könyve. Bp., 1991, 275.
- 12 M. M. Bahtyin: A nevelődési regény és jelentősége a realizmus történetében. In *A beszéd és
a valóság*. Filozófiai és beszédelméleti írások. Bp., 1986, 419–478.
- 13 Farkas Árpád: Pusztakamarás körtevirág. In *Tanulmányok Sütő Andrásról*. Szerk. Görömbei And-
rás, Debrecen, 2002, 236.
- 14 G. Kiss Valéria: Ahol véget ér a szó... Engedjétek hozzám jönni a szavakat. In *Tanulmányok Sütő
Andrásról*. 252.
- 15 Alexa Károly: Maros menti Parainesis. In *Tanulmányok Sütő Andrásról*. 245; Bertha Zoltán: Meta-
fizikus szemlélet Sütő András világképében. In *Erdélyiség és modernség*. Csíkszereda, 2006, 169.
- 16 Kosztolányi Dezső: Ábécé a nyelvről és a lélekről. In *Nyelv és lélek*. 74.

(Ilovszky Béla felvétele)

Első találkozás Árvai Réka alakítójával, Kubik Annával (1987. november 20.)